

De erfenis van het neoliberalisme

Het neoliberalisme krijgt de schuld van alles wat er misgaat bij de banken, de arbeidsmarkt, de verzorgingsstaat, woningcorporaties, het openbaar vervoer en ga zo maar door. Ook de bleekheid van de PvdA zou te wijten zijn aan haar overgave aan het neoliberalisme. Maar wat is het neoliberalisme eigenlijk? Naomi Woltring geeft een definitie en legt deze naast de PvdA-verkiezings- en beginselprogramma's. Verkochten de sociaal-democraten hun ziel inderdaad aan de duivel?

NAOMI WOLTRING

Het woord neoliberalisme komt voor het eerst voor in het Europese publieke debat in 1938. Terwijl er in die tijd in verschillende Europese landen steeds meer door liberalen en socialisten geïnstigeerde sociale wetgeving tot stand kwam, was het op de internationale kapitaalmarkt *laissez faire* wat de klok sloeg. Pogingen tot regulering faalden.¹ De beurskrach van 1929 maakte duidelijk dat dit niet zonder gevolgen kon blijven. Een groep liberalen had moeite de enorme toename van sociale regulering op nationaal niveau en de ineenstorting van de ongereguleerde financiële markten te rijmen met hun visie op het liberalisme. Daarom achtten zij een nieuwe visie op het liberalisme nodig: het neoliberalisme.

De economische crisis toonde voor deze liberalen niet, zoals voor marxisten, de inhe-

rente instabiliteit van het kapitalisme aan, maar maakte duidelijk dat *laissez faire*-liberalisme niet genoeg was. Een vrije markt komt niet vanzelf tot stand, maar moet georganiseerd worden. Er is een sterke staat voor nodig die de randvoorwaarden verzorgt waarbinnen een vrije markt kan functioneren, maar deze staat mag niet direct ingrijpen in de economie. Een dergelijke staat zou bijvoorbeeld wel mogen stimuleren dat boerenbedrijven fuseren, om zo te komen tot een bedrijf waarmee een boer zijn gezin kan onderhouden, maar zou niet de graanprijs kunstmatig hoog mogen houden.

Dit neoliberalisme is het beste te begrijpen als een 'thought collective', een gemeenschap van gelijkgestemde mensen die politieke en filosofische ideeën delen.² Het neoliberale gedachtecollectief kreeg onder andere vorm in de in 1947 opgerichte Mont Pelerin Society, een netwerk van wetenschappers en intellectuelen dat zich ten doel stelde het neoliberalisme onder de elite wereldwijd te verspreiden.

7

Over de auteur Naomi Woltring is medewerker van de WBS

Noten zie pagina 14

Er zijn drie componenten die het neoliberale gedachtecollectief een dominante kracht maakten. De eerste component is de specifieke opvatting binnen het neoliberalisme van wat ware kennis is. Voor neoliberalen spreekt de markt de waarheid. Op de markt handelen individuen op basis van hun eigenbelang. Zij kopen dingen alleen als zij dat in hun belang achten. De marktprijs weerspiegelt daarom de voorkeuren van individuen. De consequentie van deze opvatting is dat de politiek niet mag ingrijpen in de markt. De markt heeft een waarheidsclaim, de politiek niet.³

De tweede component is de utopische visie van het neoliberalisme. Een utopie is alomvattend — de hele maatschappij moet op de schop. In de neoliberale utopie is het de vrije markt die de inrichting van de gehele samenleving bepaalt. Neoliberalen stellen zich een maatschappij voor waarin iedereen in vrijheid zijn eigenbelang nastreeft. Zo'n samenleving drijft op eigen verantwoordelijkheid en onvervreemdbare eigendomsrechten. De neoliberale ideale samenleving is door de Amerikaanse filosoof Ayn Rand geformuleerd in de roman *Atlas Shrugged* en werd als utopie kritisch in kaart gebracht door Hans Achterhuis. In Rands filosofie krijgen we door uit eigenbelang te handelen uiteindelijk een samenleving waarin iedereen welvarend is — veel welvarender dan wanneer we uit altruïsme zouden handelen.⁴

8 Uiteindelijk draait het in de neoliberale utopie om volledige vrijheid. Neoliberalen zien in elke vorm van overheidsinterventie in de economie een bedreiging van de vrijheid. Planning en direct staatsingrijpen in de economie zijn volgens hen basale economische fouten. Om de effecten van die fouten weg te werken, is steeds meer onderdrukking nodig, waardoor uiteindelijk altijd de politieke vrijheid in het geding komt.⁵ Volgens neoliberalen is economische vrijheid daarom een voorwaarde voor politieke vrijheid (en niet andersom). Dat maakt het neoliberalisme in potentie totalitair, zoals Naomi Klein heeft laten zien in haar boek *The Shock Doctrine*.⁶ Omdat neoliberalen vinden dat alleen

zij de juiste inrichting van de maatschappij voor ogen hebben, is er wanneer je consequent het neoliberalisme aanhangt geen ruimte voor andere denkbeelden en moet de vrije markt desnoods met dwang doorgevoerd worden.

De derde component die van het neoliberalisme zo'n dominante kracht maakt, is ten slotte de impliciete sturingsfilosofie ervan. Een sturingsfilosofie is een visie op hoe bestuurder en bestuurd (bijvoorbeeld staat en burger) zich tot elkaar verhouden en hoe zij elkaar aanspreken. Het is de rationaliteit achter een vorm van besturen. Spreekt de staat de burger aan als burger, als consument of als onderdaan? Dat maakt nogal wat uit voor de relatie tussen de twee. De neoliberale sturingsfilosofie spreekt burgers aan als rationele individuen en als consumenten. Om als rationeel individu en als consument te kunnen functioneren, hebben burgers vrijheid nodig (bijvoorbeeld de vrijheid om een onderneming op te richten, om te kunnen kopen of het recht op bezit). De neoliberale sturingsfilosofie draait om het organiseren van dat soort

Het neoliberalisme is in potentie totalitair

vrijheid. De staat moet individuen prikkelen om zich als een ware homo economicus te gedragen. De staat moet de markt mogelijk maken — daaraan ontleent de staat zijn legitimiteit.

Ook de PvdA wordt verweten een neoliberale partij te zijn geworden. Dat zou begonnen zijn bij het paarse beleid van Wim Kok en een hoogtepunt hebben bereikt onder Derde Weg-adept Wouter Bos. Door de overgave aan het neoliberalisme zou de PvdA haar idealen zijn kwijtgeraakt (aan de sp) en zichzelf de facto overbodig hebben gemaakt.

Om te kunnen beoordelen in hoeverre dit verwijt terecht is, heb ik de PvdA-verkiezingsprogramma's en beginselprogramma's vanaf 1977 geanalyseerd en gekeken welke neoliberale componenten (zoals hierboven beschreven) erin

zijn terug te vinden. Daarbij maak ik een onderscheid in drie periodes: 1977-1989, 1989-2006 en 2006-2010.

HET NEOLIBERALISME EN DE PVDA:

1977-1989

In de periode tussen 1977 en 1989 heerst binnen de partij een idealistisch geloof in maakbaarheid en in participatieve democratie. 'Het democratisch-socialisme stelt zich een zodanige herverdeling van kennis, arbeid, inkomen en macht ten doel dat alle mensen in staat zijn zich zelfstandig te ontwikkelen en in vrijheid te ontplooiën. Democratisch-socialisten zetten zich in voor een samenleving waarin de kwaliteit van het bestaan voor allen gelijk is', stelt het beginselprogramma van 1977.⁷ Het ideaal dat wordt geschetst in dit beginselprogramma komt het dichtst bij wat Hans Achterhuis met een utopie bedoelt. De partij heeft een fundamenteel andere samenleving voor ogen.

Uitgangspunt is dat de markt niet werkt; deze is voor de sociaal-democraten dus niet de informatieprocessor waar neoliberalen hem voor houden. Producenten leveren geen goede productinformatie op basis waarvan consumenten een beredeneerde keuze kunnen maken, dus moet de overheid dat doen. 'Het toezicht op reclame-uitingen, etikettering en geschillenregelingen wordt niet aan de betrokken partijen overgelaten, maar onder sterkere overheidscontrole geplaatst. Misleidende en/of onvolledige reclame wordt strafbaar gesteld', stelt het verkiezingsprogramma uit '77 voor.⁸

Om de gewenste samenleving te bereiken streeft de PvdA fundamentele democratisering na. De partij beschouwt mensen als autonome burgers die in een politieke gemeenschap hun idealen kunnen vormgeven. Gezamenlijk nemen zij beslissingen over de koers van het land, de economie, hun bedrijf of hun school. De staat stuurt en grijpt in, maar is niet totalitair omdat iedereen inspraak heeft. Omdat mensen overal invloed op uit mogen oefenen, wordt alles gepolitiseerd, tot wc-papier aan toe. 'Gekleurd en/of

bedrukt keuken- en toiletpapier wordt verboden.⁹ Zo'n verbod is niet bedoeld om autoritaire regelzucht uit te drukken, maar is het resultaat van wat de PvdA als politieke gemeenschap belangrijk vindt, namelijk een schoon milieu. In de jaren zeventig sloten de visie, de opvatting over wat staat en markt kunnen en de sturingsfilosofie kortom op elkaar aan.

In de loop van de jaren tachtig wordt het streven van de PvdA minder utopisch, het verbeteren van de bestaande situatie wordt het uitgangspunt — al blijft de partij radicale standpunten houden. De PvdA streeft ernaar dat iedereen deelneemt aan de samenleving en deze zelf mede vormgeeft. Het eerlijk delen van inkomen en werk door middel van arbeidstijdver-

In de jaren zeventig werd alles gepolitiseerd, tot het wc-papier aan toe

korting om de werkloosheid te bestrijden wordt een belangrijke doelstelling. Tegelijk beschouwt de partij een maximaal inkomensverschil van drie keer het minimum als wenselijk. Van neoliberale idealen is geen sprake.

In de jaren tachtig signaleert de partij al wel *overload*-problemen voor de overheid. De belangrijkste oplossingen die daarvoor worden gezien zijn decentralisering en democratisering. Door mensen meer zeggenschap te geven en het bestuur dichterbij de burger te brengen, moet de overheid effectiever worden. De overbelasting moet ook worden bestreden door de sociale zekerheid meer activerend te maken — een voorbode van de aanpassingen in de wao begin jaren negentig. Het doel van sociale zekerheid was altijd om mensen autonoom te laten zijn, ook bij economische tegenslag. Maar wanneer mensen door de beschikbare sociale zekerheid afhankelijk worden van de staat, zijn ze niet autonoom meer, zo wordt geredeneerd. Burgers moeten daarom meer eigen verantwoordelijk-

heid nemen, maar de overheid moet daar wel de voorwaarden toe scheppen.

Begin jaren tachtig is de PvdA onzeker over de economische ontwikkeling — hoe de wereldhandel zich zal ontwikkelen en hoe de partij greep kan krijgen op economische cycli is onduidelijk. Tegelijk denkt de PvdA de crisis te kunnen bestrijden met centrale planning en meerjarenprogramma's. Het verkiezingsprogramma stelt dat politiek sturen mogelijk is als er maar een maatschappelijke wil is: 'Want een beleid dat kan rekenen op een brede steun in onze samenleving behoeft zich niet machteloos bij de bestaande machtsverhoudingen neer te leggen.'¹⁰

In tegenstelling tot eind jaren zeventig liggen aan het eind van de jaren tachtig de visie van de PvdA, de kennisleer en de opvatting over wat de staat kan doen en weten, niet meer in elkaars verlengde. Dat maakt haar verhaal minder krachtig en minder aansprekend. In de daarop volgende jaren zal dit probleem blijven spelen.

HET NEOLIBERALISME EN DE PVDA:

1989-2006

De doelen die de partij zich in de jaren negentig stelt zijn steeds meer relatieve doelen in plaats van einddoelen. Dit past bij de pragmatische, bescheiden opstelling die in zwang raakt in die tijd. Maakbaarheid blijkt moeilijker dan gedacht, onder andere omdat de globalisering aantrekt (de nationale beleidsvrijheid neemt daardoor af). Bovendien raakt onder invloed van Karl Popper het formuleren van een einddoel in diskrediet. Of de ideale samenleving werkelijk lonkt, kunnen we namelijk niet testen. De socialistische wereldbeschouwing (een lineair proces richting heilstaat) wordt daarmee afgeschreven. De PvdA weet vervolgens wel waar het mis is, maar niet waar het heen moet. Daardoor wordt haar politiek minder pretentius, maar ook minder bevlogen.

De partij streeft een rechtvaardige verdeling van inkomen na en staat voor kwalitatief hoogwaardige voorzieningen. De samenleving die haar voor ogen staat springt duurzaam met het

milieu om. De burgers worden aangesproken op hun burgerzin, ze hebben rechten en plichten en participatie is een *must*.¹¹ Dat mensen kansen grijpen vindt de PvdA niet langer vanzelfsprekend. Daarom moet de overheid mensen die gebruikmaken van sociale zekerheid daartoe aanzetten. Hoewel de partij wel duidelijke samenlevingsidealen formuleert, is er geen sprake meer van een omvattende utopie.

Qua sturingsfilosofie vindt eind jaren tachtig een grote omslag plaats. Naast de burger als politiek dier komt de burger als consument van de publieke diensten in beeld. De burger krijgt veel keuzevrijheid en moet klantvriendelijk behandeld worden.

Er wordt nog steeds gesproken over fundamentele democratisering. De partij staat een overgang naar een 'actieve democratie' voor, 'waarin dwang democratisch wordt aanvaard en openbaar bestuur wordt beleefd als gemeenschappelijk zelfbestuur'.¹² Het is evenwel niet duidelijk hoe deze democratisering zich verhoudt tot het aanspreken van burgers als

De jaren negentig: de PvdA weet wel waar het mis is, maar niet waar het heen moet

consumenten. De verschillende sturingsfilosofieën staan naast elkaar. Wanneer welke opgaat, is onduidelijk.

Vanaf 1989 ziet de PvdA de markt als een middel (naast andere middelen als decentralisatie en verzelfstandiging) om haar doelen te verwezenlijken en tot een betere uitvoering van publieke taken te komen. Overheid en markt zijn slechts middelen die per geval afgewogen moeten worden. De onvoorspelbaarheid van economische conjunctuurbewegingen blijft echter een probleem en de PvdA verliest vertrouwen in 'het vulgaire keynesianisme (overheidsuitgaven verhogen, financieringstekort laten oplopen, inflatie bestrijden met devaluatie)'.¹³

Het geloof in de mogelijkheden van de politiek is tanende. 'Erkenning van de grenzen van de macht van de politiek is [...] essentieel, omdat de rekening van te hooggespannen verwachtingen vroeg of laat aan dezelfde politici gepresenteerd zal worden', stelt het verkiezingsprogramma uit '94.¹⁴ Toch is omvangrijke overheidsbemoening een feit 'in een complexe, hoog ontwikkelde samenleving' als Nederland. '[D]e "minimale staat" is een niet te realiseren en misleidende utopie. Bovendien leidt zo'n "minder is beter"-filosofie tot een systematische onderschatting van de kwaliteit van de publieke dienstverlening.'¹⁵

De PvdA neemt in dit verkiezingsprogramma expliciet afstand van wat zij als neoliberalisme beschouwt. 'Aangezien [...] het neoliberalisme, een romantisch geloof in de zegeningen van de vrije markt (Thatcher, Reagan), ook weinig soelaas heeft geboden, zit men opgescheept met een enorme spanning tussen hervorming van de staat en handhaving van levenskwaliteit in de burgerlijke samenleving. Men moet als het ware het schip van staat plank voor plank vertimmeren terwijl men vaart in een deinende maatschappij met economische tegenwind.'¹⁶

Tijdens de hoogtijdagen van het pragmatisme eind jaren negentig heeft de PvdA weer een visie die aansluit bij haar opvatting over kennis en sturingsfilosofie. Om haar doelen te bereiken, maakt ze gebruik van de markt, ook omdat er grenzen aan het kunnen van de staat zijn. De staat moet voor kansen zorgen die mensen vervolgens zelf moeten grijpen. Mensen worden vooral aangesproken als burger-consumenten, niet als leden van een politieke gemeenschap. De burger-consument kan op de markt zijn of haar preferenties kenbaar maken, daarvoor hoeft niet alles gepolitiseerd te worden. Als je het milieu belangrijk vindt, dan koop je dat gerecyclede *Danke*-toilet papier toch gewoon?

Vanaf 2002 krijgen ook andere thema's een prominente plek in het PvdA-verhaal: veiligheid en integratie, al valt het laatste woord aanvankelijk alleen in Europees verband of in de zin van 'reïntegratie' op de arbeidsmarkt.

Dat verandert vanaf het programma van 2003. 'Nieuwe Nederlanders en zij die al geruime tijd in ons land wonen, moeten Nederlands leren en de overheid biedt daarvoor voldoende faciliteiten. Net als iedere inwoner van ons land moeten nieuwkomers zich vertrouwd maken met de normen die in onze wetten zijn vastgelegd. Daarbij horen ook de beginselen van scheiding van kerk en staat en van gelijkwaardigheid van man en vrouw en de gelijkwaardigheid van hetero- en homoseksuelen.'¹⁷

Deze visies komen samen in de ontspannen (verkiezingsprogramma 2002) en fatsoenlijke (beginselprogramma 2005) samenleving die de PvdA voor ogen staat. Mensen moeten zich met respect door de overheid behandeld weten

Ongelijkheid is niet langer per se slecht, stelt het PvdA-verkiezingsprogramma van 2005

en moeten werk, zorg, leren en ontspanning kunnen combineren, zonder alleen maar heen en weer te vliegen. 'Wij willen geen 24-uurs economie, maar een 24-uurs goed leven', is de leus in 2002.¹⁸

Ongelijkheid is niet langer per se slecht, stelt het programma van 2005, maar '[i]edereen heeft ten minste recht op een dusdanig niveau van bestaanszekerheid dat men volwaardig aan de samenleving kan deelnemen. De PvdA wil geen radicale herverdeling meer van kennis, macht en inkomen. Iedereen moet erop kunnen rekenen door de overheid, haar instellingen en medewerkers, met respect te worden bejegend; respect dat de overheid van haar burgers mag terugverlangen.'¹⁹ Daarmee is afscheid genomen van het idee dat heel veel ongelijkheid niet verdiend is en is meer ruimte gekomen voor het idee dat mensen *selfmade* zijn. De kritiek van Kamerlid Diederik Samsom dat het programma geen systeemkritiek bevat 'op de toenemende ongelijkheid, de privatisering en de uitputting

van natuur en milieu²⁰ klopt. Dat betekent nog niet dat de PvdA een neoliberale utopie is gaan aanhangen. De PvdA ziet juist af van utopische standpunten *an sich* en stelt relatieve doelen. Vanaf dat moment sluipt de neoliberale terminologie binnen: het gaat om kansen, minder om uitkomsten.

De PvdA heeft het meeste vertrouwen in de markt aan het eind van de jaren negentig. Kritiek op het kapitalisme als systeem is in die periode afwezig in de verkiezingsprogramma's.²¹ 'Overheid en markt vormen geen tegenstelling, hooguit tegenpolen. Maar geen magneet, of er zitten twee polen aan. Combinaties van "overheid" en "markt" kunnen zeer succesvol zijn, mits de politiek weet wat ze wil en richting weet te geven aan processen die essentiële belangen van burgers raken.'²² Over de keuze tussen markt en staat wordt gesproken in bestuurskundige termen. Markt en staat zijn verschillende manieren om bepaalde taken gedaan te krijgen. Ideologie speelt daarbij geen rol. Het gaat de PvdA om goed beheer. Dit betekent niet dat de PvdA actief neoliberale idealen heeft overgenomen, wel dat ze zich schikt in de consensus dat er met markten niets mis is. Daarmee sluit de partij voor een deel aan bij de neoliberale opvattingen over kennis en sturing.

12 Vanaf 2005 worden er kritische kanttekeningen bij dit pragmatisme geplaatst, bijvoorbeeld in het beginselprogramma van dat jaar: 'Het leven is echter meer dan een voortdurende prijsvergelijking. Dat betekent dat burgers de mogelijkheid moeten hebben om keuzevrijheid af te wegen tegen zekerheid. De zekerheid van een kwalitatief hoogstaande (publieke) dienstverlening is ook een groot goed dat hoger gewaardeerd kan worden dan de mogelijkheid steeds weer eigen keuzes te moeten maken. Dit vraagt terughoudendheid bij het vermarkten van collectieve voorzieningen.'²³ Slechts een paar jaar nadat zij zich heeft aangesloten bij de neoliberale consensus dat markten een handig instrument zijn, begint de PvdA terug te krabbelen.

KEERPUNT 2010?

Pas in 2010 is er weer sprake van stevige kapitalismekritiek en wordt er bezwaar gemaakt tegen de werking van markten. Het verkiezingsprogramma van dat jaar stelt: 'Het mag nooit meer gebeuren dat een hele economie aan de rand van de afgrond wordt gebracht door falende markten, falend toezicht en falende moraal.'²⁴ Het zijn vooral de gedereguleerde financiële markten die het moeten ontgelden. De partij spreekt het vertrouwen uit dat de overheid in staat is de markten te breidelen. 'Globalisering blijkt ineens toch in de greep te krijgen — dat is een hoopgevend lichtpuntje in de economische duisternis. Regeringen blijken in staat afspraken te maken om markten in te tomen, zwakken te beschermen en toezicht te versterken.'²⁵

Hoewel de partij dus weer kritisch is over markten, is de toekomstvisie van de PvdA niet erg anders dan de voorgaande jaren: een ontspannen samenleving met gelijke kansen voor iedereen, waarin de sterkste schouders de

De PvdA schikte zich in de consensus dat er met markten niets mis is

zwaarste lasten dragen en met een duurzame energievoorziening. Van de topinkomens wordt weer meer belasting gevraagd (een solidariteitsbijdrage).

Naast de reeds besproken sturingsfilosofieën (de burger als politiek dier, als consument, als producent van arbeidskracht en als onderdaan die zich dient te gedragen) introduceert de PvdA nog een vijfde manier om burgers aan te spreken, namelijk als verantwoordelijke leden van de *civil society*. 'Onze samenleving draait op die betrokkenheid, op vrijwilligerswerk en mantelzorg die mensen, dag in dag uit, onbaatzuchtig voor elkaar over hebben. Dat moet beschermd, gewaardeerd en bevorderd worden.'²⁶ Goede

burgers dienen maatschappelijk actief te zijn.²⁷ De verhouding tussen dat burgerschap en de politieke beweging PvdA wordt vrij minimaal uitgewerkt. Het blijft bij de spierballentaal die sinds de Fortuyn-revolte zijn weg in de programma's gevonden heeft: 'Wat je afkomst ook is, wie je ook bent, je hebt je te gedragen.'²⁸ En wie zich niet gedraagt, wordt door de PvdA aangesproken op zijn gedrag — met name allochtone jongeren.

Tegelijk wordt de burger aangesproken als homo economicus die reageert op financiële prikkels en die rationele afwegingen maakt. Mensen moeten investeren in zichzelf om naar beste kunnen productief te zijn op de arbeidsmarkt. Ze zijn een ondernemer van hun eigen leven geworden.

CONGRUENTIE

De afgelopen jaren is de PvdA verweten dat zij is verworpen tot een neoliberale partij, zonder dat degenen die de verwijten maakten definieerden wat zij onder neoliberalisme verstonden en zonder de bewering systematisch te staven. Wanneer je dat wel doet, moet je concluderen dat de bewering onjuist is. De PvdA heeft een deel van de neoliberale sturingsfilosofie overgenomen, maar voor haar idealen en visie geldt dat niet. De laatsten zijn wel minder utopisch geworden. De kennisleer wordt in de loop der jaren steeds meer weifelend en het eraan ontleende handelingsperspectief van de staat wordt pragmatisch (wat is maakbaar door de overheid, wat kan door de markt gedaan worden?), maar ook die zijn niet liberaal.

Wat opvalt is dat de PvdA meerdere sturingsfilosofieën is gaan omarmen. Deze kunnen elkaar aanvullen, maar spreken elkaar ook tegen. Ze kunnen aansluiten bij de visie en de opvatting over wat staat en markt kunnen, maar ze kunnen die ook tegenspreken. Is het normeren en handhaven nog wel mogelijk als je op allerlei andere vlakken de keuzevrijheid laat prevaleren? En ondermijnt die keuzevrijheid de *civil society* niet? Of is normeren juist nodig

om de *civil society* in stand te houden zodat de marktwerking doorgang kan vinden? Als je twijfelt over de maakbaarheid van de samenleving, heeft democratisch burgerschap dan nog zin? Wat is er dan nog politiek? Daar heeft de PvdA tot en met 2010 geen antwoord op.

Wanneer kennisleer, utopie en sturingsfilosofie uit elkaar gaan lopen, treedt frictie op. Beleidsvoorstellen vloeien dan niet logisch voort uit een samenhangend idee over waar de PvdA naar streeft, wat er aan gedaan kan worden en hoe de partij dat wil doen. De richting ontbreekt. Voor neoliberalen verklaart de consistentie tussen kennisleer, visie en sturingsfilosofie mogelijk een deel van hun politieke kracht. In hun utopie doet politiek er niet toe, daar

De PvdA heeft nu weer meer vertrouwen in het sturende vermogen van de overheid

wordt alles door de markt geregeld, maar tot we in die utopie zijn aangekomen, is een voorhoede van neoliberalen nodig die ervoor zorgt dat de neoliberale sturingsfilosofie, utopie en kennisleer steeds meer omarmd worden (en dat is natuurlijk juist heel erg politiek).

Voor sociaal-democraten is het overnemen van de neoliberale sturingsfilosofie problematisch. Hervreiding is een politieke keuze en vindt niet automatisch op een rechtvaardige manier plaats via de markt. Het overnemen van de neoliberale sturingsfilosofie wringt dus met het sociaal-democratische ideaal.

Met de 'wat nu?'-vraag heeft de partij lange tijd gekampt, maar de afgelopen twee jaar beginnen de nieuwe antwoorden zich wel langzamerhand af te tekenen in het Van waarde-onderzoek naar sociaal-democratie voor de 21ste eeuw van de wbs, in PvdA-leider Samsoms *Keuzes voor Nederland* en in het nieuwe verkiezingsprogramma. De visie krijgt steeds meer contouren: bestaanszekerheid bij een behoorlijk

levenspeil in een veilige leefomgeving, goed werk waarvoor je een loon betaald krijgt waarvan je kunt leven, een duurzame economie en het aan banden leggen van financiële markten en casinokapitalisme. De PvdA heeft weer meer vertrouwen in het sturende en coördinerende vermogen van de overheid. Zo moet volgens het nieuwe verkiezingsprogramma de overheid een nieuwe industriepolitiek gaan voeren om uit de crisis te geraken, wordt afstand gedaan van marktwerking in de zorg en moeten gedragscodes voor bedrijven in de wet verankerd worden.

De sturingsfilosofie is nog niet helemaal scherp — daar moet de PvdA nog een slag maken.

Er is nog geen nieuw paradigma na die van de burger als consument. De burger wordt op vele manieren aangesproken, al lijkt de PvdA de kant op te neigen van het aanspreken van de burger als lid van de *civil society*. De daarbij behorende verantwoordelijkheid van burgers voor elkaar (eigen kracht) wordt expliciet gekoppeld aan ‘de vrijheid om samen een doel te stellen en dat na te streven’ — de bestaansreden van een politieke partij. Of mensen nu de rol aannemen van lid van de *civil society*, consument, onderdaan of politiek dier — in al die hoedanigheden moeten ze hun publieke verantwoordelijkheid kennen en nemen. Daar zou de PvdA op moeten inzetten.

Noten

- 1 Strange, S. (1998), *States and markets* (tweede editie), Londen en New York: Pinter, pp. 98-103.
- 2 Mirowski, P. en D. Plehwe (eds.) (2009), *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge: Harvard University Press, p. 5.
- 3 Overigens werd deze opvatting over de markt niet zomaar gedeeld door economen. Economie werd tot dan toe meestal gezien als een morele discipline. Neoliberalen lieten steeds meer metaforen uit de natuurwetenschappen het neoliberale verhaal verrijken. Hun visie op economie werd daarmee ‘verwetenschappelijkt’ en het sociale en natuurlijke werden op een lijn gesteld, waarmee de economische wetten van de vrije markt de status van natuurwetten kregen. Caldwell, B. (2004), *Hayek's challenge*. Chicago: The University of Chicago Press, p. 329.
- 4 Achterhuis, H. (2010), *De utopie van de vrije markt*, Rotterdam: Lemniscaat, p. 76.
- 5 Foucault, M. (2008), *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France 1978-1979*, New York: Palgrave Macmillan, p. 178.
- 6 Klein, N. (2007), *The shock doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, Londen: Penguin Books/Allen Lane.
- 7 Beginselprogramma 1977, Voorwaarts, en niet vergeten, p. 12.
- 8 Verkiezingsprogramma 1977, p. 12.
- 9 Verkiezingsprogramma 1977, p. 23.
- 10 Verkiezingsprogramma 1981, *Weerwerk*, p. 3.
- 11 In de opmaat naar het tweede kabinet-Kok stelt het verkiezingsprogramma (1998, p.6): ‘De doelen betreffen zaken als: werk en inkomenszekerheid, natuurbehoud, onderwijs en ontplooiingskansen, gezondheid en goede huisvesting, alles in het kader van gelijke kansen, participatie en emancipatie.’
- 12 Verkiezingsprogramma 1994, pp. 29-30.
- 13 Verkiezingsprogramma 1994, p. 33.
- 14 Verkiezingsprogramma 1994, p.101.
- 15 Verkiezingsprogramma 1994, p.102.
- 16 Verkiezingsprogramma 1994, p. 34. De definitie van neoliberalisme die de PvdA hier hanteert is vrij beperkt. Het programma spreekt alleen van een romantisch geloof in de zegeningen van de vrije markt, maar gaat niet in op de neoliberale sturingsfilosofie die ook bij de PvdA ingang vond, noch op het feit dat *die hard* neoliberalen mensen met andere politieke opvattingen dan de hunne geen recht van spreken toekennen.
- 17 Verkiezingsprogramma 2003, p. 5.
- 18 Verkiezingsprogramma 2002, p. 16.
- 19 Beginselprogramma 2005, pp. 1-2.
- 20 Hippe, J., R. Kroeze, P. Lucardie, N. van de Walle en G. Voerman, ‘Kroniek 2005. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005’, in: DNPP, *Jaarboek 2005*, <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/files/root/jb-dnpp/jb05/Kroniek.pdf>, gezien: 7 juli 2011, pp. 62-63.
- 21 Dat de kritiek niet in de verkiezingsprogramma's terug te vinden is, betekent natuurlijk niet dat er helemaal geen kritiek was

- binnen de PvdA. Thijs Wöltgens (*De nee-zeggars*, 1997) en Bart Tromp (*Hedendaags kapitalisme. Het twintigste Jaarboek voor het democratisch socialisme*, 1999) bijvoorbeeld betoonden zich wel degelijk zeer kritisch.
- 22 Verkiezingsprogramma 1998, p. 5.
 - 23 Beginselprogramma 2005, p. 6.
 - 24 Verkiezingsprogramma 2010, p. 40.
 - 25 Verkiezingsprogramma 2010, p. 10.
 - 26 Verkiezingsprogramma 2010, p. 12.
 - 27 Verkiezingsprogramma 2010, p. 13.
 - 28 Verkiezingsprogramma 2002, p. 57.